

Яремчук В.
Українська історіографія:
суспільно-політична історія: Посібник. –
Острого: Вид-во Національного університету
«Острозька академія», 2017. – 288 с.

У 2017 р. побачила світ чергова книга Віталія Яремчука, на цей раз присвячена суспільно-політичній історії українського історієписання. Автор визначив жанр видання як посібник, призначений для студентів, слухачів магістерських програм і аспірантів історичних факультетів. Насправді маємо справу з досить вдалим прикладом ґрунтовної синтези цілісного розвитку української історичної науки академічної доби. Критерієм для систематизації історичного знання було обрано «суспільне» та

«політичне» підґрунтя його виникнення (або, як дотепно означив автор, «виготовлення» знання). На жаль, вихід цієї книги все ж залишився малопоміченим науковою спільнотою. На сьогодні маємо лише одну, хоча й докладну, рецензію І.Куцого на це видання¹. На нашу ж думку, праця В.Яремчука заслуговує на детальніше обговорення, оскільки автор порушив чимало актуальних питань, важливих для українського історичного співтовариства. Передовсім щодо можливості написання загального огляду історичної науки на українських теренах як цілісного й самодостатнього явища. Причому не тільки з дидактичною метою, а саме з перспективи академічного письма. Особливо важливо це з огляду на присутність скептичної настанови до валідності такої інтелектуальної процедури. Не менш назрілою є проблема трансформації/модернізації національного ґранднаративу. Адже на сьогодні, незважаючи на тематичний обмін думками на шпальтах «Ейдоса» (2008 р.) та «Українського історичного журналу» (2012–2013 рр.), історики так і не визначилися з тим, «яку історію нам писати, аби продуктивно інкорпоруватися у світовий історіографічний процес?». Крім того, потребує адекватного методологічного пояснення проблема політизації/інструменталізації історії. Адже, за нашими спостереженнями, частина колеґ переконана, що це явище виникає лише під впливом політики пам'яті, а незаангажований історик потенційно спроможний до написання текстів суто академічних, позбавлених політичної кон'юнктури. В.Яремчук у своїй книзі суттєво підважує такий поверховий погляд і пропонує дієву робочу модель з'ясування того, як історичне знання формується на перетині академічної методи та соціального й політичного запиту.

Архітектоніка рецензованого видання виглядає цілком логічною і відповідає меті та розв'язанню дослідних завдань. Текст складається зі вступу, чотирьох розділів (поділених на підрозділи), вибраної бібліографії та іменного покажчика.

У вступній частині автор бере на себе обов'язок дефініювати *суспільно-політичну історію історіографії* як окрему субдисципліну, поряд із такими, уже

¹ Куций І. Історіографічний посібник з академічним змістом [Рец. на кн.: Яремчук В.П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.] // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.29. – К., 2018. – С.327–333.

усталеними підгалузями історіографічного знання, як *проблемна історіографія*, *інституційна історіографія*, *біоісторіографія* тощо. Маємо й цікаве авторське спостереження щодо нечіткої демаркації між різними історіографічними субдисциплінами, оскільки суспільно-політична історія не може не перетинатися з іншими складниками історіографії (с.16–17). У цій частині цінним аспектом стала принагідна постановка проблеми щодо структуризації історії історіографії, як галузі історичного знання. Уважаємо, що вже настав час для узгодження в колі історіографів відповідного понятійного/дефінітивного ряду. У тому числі, як окреслювати вказані структурні компоненти історіографічного знання: *підгалузями*, *субдисциплінами* чи *субдисциплінарними напрямками*? Неважко побачити, що запропоновані означення мають певну семантичну та сенсову відмінність, оскільки вибір на користь одного з них залежить від того, яке місце історія історіографії посідає у системі історичного знання.

Окрім загального теоретичного окреслення суспільно-політичної історії історіописання, автор визначив не менш амбітне завдання – розглянути проблему на українському прикладі.

Предметне поле власної пізнавальної активності – суспільно-політичне життя, яке розглядається у двох взаємопов'язаних площинах (з одного боку як чинник впливу на професійне історіописання, а з іншого – як елемент інтелектуального ландшафту, який конструюють самі історики), автор структуризував у чотирьох умовних аспектах/кейсах: *суспільство*, *політична сфера*, *історики*, *їхні тексти*. Взаємодію зазначених складників відображено в логічно вибудованій схемі, де *соціальне замовлення* (ми назвали би це – *суспільними запитами*²) на історичне знання залежить від поширених/домінуючих в (українському) соціумі *соціальних ідентичностей*, *політичних лояльностей* та *історичної пам'яті*. У вказаній взаємодії й розгортається професійна діяльність історика. Але, як справедливо зауважує автор, комунікація суспільства та історика досить часто ускладнюється політичним чинником, особливо *політичним замовленням* можновладців. Щодо останнього, автор розрізняє його характер, виходячи із природи влади – демократично організованих суспільств, чи авторитарних/тоталітарних політичних систем. Саме для останніх типова практика *дисциплінування професійних істориків*, використання їх як знаряддя у формуванні ідеологічних конструкцій, котрі легітимізували б та обслуговували відповідні політичні режими.

У царині історичної пам'яті автор виділяє два підходи впливу на її формування: *історичну політику*, притаманну недемократичним режимам, та *політику пам'яті* (*меморіальну*, *пам'яттєву політику*) демократичних держав, до яких він зараховує передовсім спеціальні заходи сучасної Української держави (с.14). На нашу думку, це доволі спрощена класифікація, зумовлена від'ємним значенням, яким наділяється сама дефініція *історична політика*. Вочевидь варто відійти від негативних конотацій, що притаманні початковому її прочитанню як *Geschichtspolitik* або *polityka historyczna*, сповідуваному частиною українських і російських дослідників. Утім сенсове навантаження понять у царині *memory studies* потребує окремого додаткового обговорення.

Автор розглядає істориків як активних суб'єктів конструювання історичного знання, вносячи до предметного поля суспільно-політичної історії історіографії проблематику ідейного світу самих дослідників. Тут він зауважив дію подвійного

² Тут можна внести певні корективи в авторські розмірковування. Насправді більшість соціумів, окрім тоталітарних, не є гомогенними. Вони, як правило, мають доволі складну соціальну структуру. Відповідно і про соціальне замовлення, або про суспільний запит можна говорити лише у множині.

механізму впливів і залежностей: з одного боку «соціально-політичний» складник світогляду істориків позначається на їхній науковій діяльності, з іншого – самі продуценти історичного знання впливають на політичну складову образу минулого у суспільному просторі.

Ключовим об'єктом імплантації/взаємодії «суспільного» й «політичного» в українській історіографії, на цілком слушну думку автора, стала *національна історія*, якій українські історики прагнули надати характеру неперервної оповіді – *національного історичного нарративу*. Водночас у книзі аналізуються й інші моделі історичного знання.

Перший розділ присвячено процесу утвердженню національної історії, що охоплює період від кінця XVIII ст. до початку 1920-х рр. У першому підрозділі автор досить стисло, але вдало аналізує європейський політичний та інтелектуальний контекст, який створював передумови для формування національного історієписання. Вихідною позицією, цілком закономірно, обрано модерне націєтворення, котре описується через згадування основних концептуальних постулатів класиків націєзнавства Е.Ренана, Е.Гобсбаума, Б.Андерсона, М.Гроха тощо. Тут, на нашу думку, варто було б чіткіше показати відмінності в підходах прихильників примордіалістського та конструктивістського напрямів. Але автор, вочевидь не бажаючи ускладнювати виклад, лише обмежився ремаркою, що з'ясувати співвідношення між «винайденням» («конструюванням») і «спонтанним виникненням», свідомим плануванням інтелектуалів-націєтворців і самоутвердженням кожної нації дуже складно, адже ці процеси були взаємопов'язаними, нероздільними та зазвичай одночасними (с.23–24).

Національна історія розглядається як один із фундаментальних «будівельних блоків» у формуванні національної ідентичності. Для малих народів Європи особливий шанс надала доба романтизму, яка відкрила «місток переходу» до нової національної якості. Автор зупиняється на принципово важливих характеристиках «національних істориків» і продукту їхньої творчості – «національної історії». Зокрема звернуто увагу на такі мотивуючі речі, як «національне служіння», пошук «історичної правди» про «свій» народ. Закономірним наслідком була ідеалізація власної минувшини, зосередженість на «звитягах і звершеннях», «віктимності й жертвовності», запровадження «національного пантеону», «ексклюзивності та стародавності» власного народу. У створенні національних історій «недержавних» націй Європи автор, цілком правомірно, виокремлює дві головні фази: «романтичного» й «наукового» історієписання (с.31–33).

Підрозділ завершується цікавим спостереженням, що успіх проекту національної історії головним чином пов'язаний з «якістю» аудиторії, на яку він розрахований, яку має обслуговувати. Тобто можна написати національну історію реально існуючої нації, або тієї національної спільноти, що створюється. З іншого боку, штучні проекти національної історії, історії вигаданої нації виявляються нежиттєздатними. Прикладами останніх, на думку автора, були історичні конструкти «триєдиного російського народу» або «нової історичної спільноти – радянського народу».

Другий підрозділ охоплює розгляд українського історієписання наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Головним політичним чинником впливу на його розвиток автор вважає інкорпораційну імперську політику, яка ґрунтувалася на ідеологемі офіційної народності, сформульованій у відомій тріаді «православ'я, самодержавство, народність». При цьому В.Яремчук дещо ідеалізує ставлення

метрополії до «українських провінцій». Зокрема він не зовсім обґрунтовано допускає, що в умовах, коли імперський уряд розглядав Україну як частину російського простору, «українців не дискримінували як громадян порівняно з росіянами, до 1860-х рр. не було й цілеспрямованої культурно-мовної русифікації» (с.38). Принагідно згадано польський політичний чинник, зокрема поразку Листопадового повстання 1830–1831 рр.

Ситуацію ж в інтелектуальному просторі автор досліджує відповідно до доволі продуктивної моделі «виклик – відповідь». Українська соціальна верхівка відповідала на імперську політику за двома сценаріями поведінки: пристосування й опору (останній мав радше прихований характер). Окреслене також відповідне соціальне середовище, яке продукувало історичні праці – місцеві панство, що складалося з нащадків козацької старшини, та чиновництво. Їхня ідентичність і лояльність були доволі неусталеними, вирізнялися мінливістю, інклюзивністю та множинністю. Згадано також прагматичний інтерес до історієписання, зумовлений прагненнями узаконити дворянський статус. Автор зауважує кілька умовних типів істориків цього часу. Для одних ідеї місцевого патріотизму були пріоритетними, хоч і сполучалися з деклараціями лояльності до імперії. Інші використовували минуле для обґрунтування доконечності входження українських територій до складу Росії. Водночас автор слушно зауважує, що історієписання було чи не єдиним виявом інтелектуальної діяльності, у межах якого «існувала можливість легально оприлюднювати відданість “Малій Росії”» (с.42).

У підрозділі наведено короткі, але влучні характеристики доробку І.Срезневського, Д.Бантіша-Каменського, А.Чепи, М.Маркевича, О.Бодяньського та інших авторів історичних текстів, які визначали складний інтелектуальний ландшафт зауваженої вище етнополітичної орієнтації. Стверджується, що попри панівний у Російській імперії «спільноросійський» історичний наратив, у його межах залишалася своєрідна лакуна для історичної самобутності у вигляді козацького міфу. Безперечно, автор не міг не зупинитися на особливій місії такого знакового твору, як «Історія русів», зауваживши, що розвиток ідей, викладених у ньому, скеровувався в напрямі до національної історії українців. При цьому він зосереджує увагу не тільки на розгляді концептуальних особливостей цього тексту, а й на парадоксі його сприйняття імперським офіціозом та культурною елітою.

Окреме місце відведено започаткованій у першій половині XIX ст. дискусії/ суперечці щодо киево-руської спадщини. Огляд концепцій М.Погодіна, М.Максимовича, П.Куліша, М.Польового дозволив авторові показати альтернативні підходи до розгляду цієї проблематики, у спектрі від «загальноруської єдності», через першість «південноруської/малоросійської гілки», до етнічної й історичної самобутності «малоросіян». Важливим інтелектуальним продуктом такої дискусії стало ментальне мапування географічного простору, заселеного «малоросіянами».

Отже історичний наратив першої половини XIX ст., котрий виник як реакція освіченого суспільства на імперські політичні виклики, фактично заклав обриси майбутньої національної історії українців. На слушне переконання автора, творцями цього були переважно представники історичної Гетьманщини.

Принципово важливий період становлення українського історієписання, який охоплює середину та другу половину XIX ст., висвітлюється у третьому підрозділі. Виклад матеріалу тут структуровано у двох взаємопов'язаних кейсах – націєтворення з відповідною імперською реакцією на нього, та власне розвиток історичної науки. Перший із них, тобто аналіз формування модерної української нації, містить у собі контраверсійні твердження. За нашим спостереженням, це, мабуть,

найменш вдала частина рецензованого тексту. Зокрема важко погодитися з наступними твердженнями автора про те, що «ішлося про формування етнічної, а не політичної нації» (с.59), а впродовж 1840 – початку 1860-х рр. «царат продовжував розглядати діяльність українських інтелектуалів на ниві письменства, етнографії, фольклористики, мовознавства як невинне вивчення регіональних особливостей “русского народа”» (с.61). Насправді, українське націєтворення у цей період, попри всю суперечливість, уже набувало відповідних політичних ознак, а імперська влада при розправі з кирило-мефодіївцями використовувала заборонні санкції проти українського письменства, зокрема й щодо особливого «малоросійського» історієписання.

Натомість належним чином відображено процес приросту історичного знання. Автор зауважив значення Київської археографічної комісії в документальному забезпеченні історичних студіювань Правобережжя, внесок Т.Шевченка, М.Костомарова, П.Куліша у формування романтичної концепції української історії, амбівалентність народницької візії минулого. Досить вдало показано завершення ментального мапування української території у працях М.Костомарова, В.Антоновича, інших авторів «Основи», поезіях П.Чубинського та І.Франка.

У частині політизації/інструменталізації історичного знання звернуто увагу на імперську ідеологію «західнорусизму» М.Кояловича й на відмінність щодо наслідків її насаджування в білоруських та українських губерніях (с.70–71). В останньому випадку вона виявилася малоефективною. Основною перепоною на шляху російщення масової історичної свідомості була легітимація української минувшини (хай і в імперських шатах), яку здійснили у другій половині XIX ст. діячі української/імперської історіографії. В.Яремчук виокремлює знакові для інтелектуальної легітимації національної історії постаті В.Антоновича, М.Драгоманова, Д.Багалія, Д.Яворницького. Приваблює, що автор продемонстрував досить вдалий підхід для характеристики цих істориків, в якому поєднано аналіз особливостей методології їх наукового пошуку, ролі в інституціалізації історичної науки, місця в українському русі, ставлення до політики імперської влади, цивілізаційної орієнтації, особистого життя.

Окремо розглянуто історієписання вказаного періоду на Галичині, яке тут також було важливим способом ідентифікації в різних етнонаціональних координатах. Цілком можна погодитися з твердженнями автора про значно нижчий науковий рівень продукованих у цьому краї історичних знань, протегування імперською владою української ідентичності, «імпортований» характер української візії минулого.

Завершується розділ розглядом української історіографії 1890 – початку 1920-х рр. – ключового періоду утвердження національної версії історії. Цілком відповідно до власної концепції, автор аналізує основні суспільно-політичні чинники, які впливали у цей час на українських істориків. Передовсім це відчутне прискорення націєтворення, особливо на галицьких теренах. Подібні явища відстежуються й на Буковині, із відповідною появою історичних праць, в яких історія краю розглядалася органічним складником загальноукраїнського історичного процесу. Щодо Закарпаття, то автор цілком слушно зауважує значно нижчий рівень національного усвідомлення населення краю й, відповідно, лише початковий ступінь розвитку наукових історичних студій.

Основну ж увагу В.Яремчук зосереджує на розвитку ситуації в Наддніпрянській Україні, де й визначалася подальша доля українського модерного націєтворення, з його іманентним складником – національним історієписанням. Каталізаторами націєтворчого процесу стали революційні події 1905–1907 та, особливо, 1917–1921 рр.

У першому випадку лібералізація імперської національної політики не тільки зняла цензурні обмеження на україномовний друк, а і спонукала істориків до вільнішого декларування власного національного самовизначення. Зросла кількість українознавчих видань та істориків, які долучалися до досліджень. Публікується знакова стаття М.Грушевського «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства», в якій обґрунтовано концепцію української національної історії. Водночас автор цілком слушно зауважує, що далеко не всі історики мали чітку національну свідомість і доволі поширеною залишалася подвійна ідентичність.

Події революції 1917–1921 рр. поклали край такій невизначеності. Потужний вибух національного усвідомлення українців колишньої Російської імперії, реальні спроби національно-державного самовизначення висунули перед «історичним цехом» принципово новий соціальний запит. Однією з показових відповідей істориків на цей виклик стало їх перетворення на активних суб’єктів політично-державного життя. У зв’язку з цим автор окреслює у загальних рисах кілька важливих для субдисципліни суспільно-політичної історії історіографії питань – яке місце в політичних практиках істориків посідало історичне знання, та як професорські навички впливали на результативність державного урядування? З іншого боку, не менш важливо з’ясувати, яким чином власний державний досвід позначився на світогляді істориків і методи їх історієписання?

Оцінюючи дію соціального запиту на національну історію, автор наводить низку цікавих прикладів, які підтверджують, що сучасники/учасники революційних подій чітко усвідомлювали взаємозв’язок між історичною думкою та українським націєтворенням (с.97–100). Звідси в українському історичному співтоваристві активувалася потреба виконання ролі «слуги народу» – свідомо підпорядковувати свою наукову діяльність завданням національного усвідомлення. Розуміння професійної діяльності історика як суспільного покликання показано на прикладі головних дійових осіб тогочасного українського історієписання, котрі уособлювали відмінні перспективи національної історіографії – М.Грушевського та В.Липинського. Важливо, що автор знайшов характерні маркери такої мотиваційної настанови. Так, перший виступав рішучим супротивником штучної інструменталізації історичного знання, не підтвердженого джерельною базою, не зважаючи на будь-які «патріотичні» мотивації. Натомість другий декларував ідеологічну та політичну вмотивованість свого бачення минувшини.

Завершується розділ стислою характеристикою значення доробку М.Грушевського як канонічної моделі української версії національної історії. На думку автора, це була потужна відповідь на суспільно-політичний виклик свого часу – потребу українського суспільства у власній науково обґрунтованій оптимістичній біографії. Великий потенціал схеми М.Грушевського полягав у вдалому поєднанні наукової вірогідності та суспільно-політичної значущості, проектуванні чітких географічних меж українського історичного наративу (віддання простору «від Сяну до Дону» в беззастережне володіння українців), соборницькій настанові – «духовній» інтеграції українців в єдиний національний організм.

Другий розділ репрезентує авторське бачення стану історичної науки у суспільно-політичних умовах радянської доби, у межах якої виокремлено чотири періоди. Цілком природно, що критерієм періодизації обрано зміну політичної ситуації в підрадянській Україні та особливості політики пам’яті радянського режиму.

У першому підрозділі розглянуто нетривалий історіографічний бум «золотої доби» української історіографії, яка охоплює період 1920-х рр. Автор цілком

справедливо виокремлює кілька чинників, завдяки яким і було створено більш-менш сприятливі умови для діяльності українських істориків. Передовсім це певна лібералізація внутрішньополітичного курсу, перехід від суто тоталітарних і репресивних способів керівництва суспільством до механізму більш м'якого контролю. Більшовики парадоксальним чином інспірували професійну історіографію й тим, що на початку свого правління ігнорували історію як начебто непотрібну для «будівельників нового ладу» галузь знань, навіть намагалися вилучити її з освітньої сфери.

Проте напевне найбільший вплив мала політика українізації. Визнаючи її суперечливий характер, автор цілком слушно вважає, що саме ця національна реформа в підрадянській Україні надала суттєвий поштовх для поступу українознавчих студій, зокрема й вивченню історії України (с.120–124). Як наслідок, більшість українських істориків на сприятливі обставини відповіли сприйняттям методологічних засад самостійності українського історичного процесу, тобто схеми М.Грушевського. Водночас автор зауважує, що йшлося про відносну свободу наукової творчості. Більше того, він помічає характерну особливість владної політики, яка скеровувалася на трансформацію соціальної ролі підрадянських істориків. Адже режим уже в 1920-х рр. перетворив їх із суб'єкта політики, ким вони були під час революції, на об'єкт, та активно використовував у власних цілях.

Завершується підрозділ описом механізму ґвалтовного припинення «золотої доби» 1920-х рр., що стало частиною загальної різкої зміни політичного курсу більшовицького режиму – переходу до цілковито тоталітарних методів керування суспільством, у тому числі й завдяки репресивній політиці пам'яті. Дисциплінування істориків мало вигляд розгалуженої системи, яка містила найрізноманітніші методи морального терору, сфабриковані судові справи, формування механізму суворої субординації історичної науки і владних інституцій, посилення цензурного тиску, жорсткого політичного нагляду тощо.

Другий підрозділ присвячено проблемі переписування українського минулого в умовах сталінського режиму, основним сенсом якого стало повернення одержавленого історієписання на рейки російськоцентричної великодержавної ідеології. Саме офіційна ідеологія, яку представники партійних органів, а з часом й «історичного цеху» воліли називати «методологією», цілковито визначала концептуальні рамки та зміст текстів українських істориків. Проте автор цілком слушно зауважив, що «марксистсько-ленінська методологія» була лише своєрідним камуфляжем справжніх намірів вищого партійного керівництва щодо історичної науки та її продуцентів. Насправді на них покладалися цілком утилітарні завдання: легітимізація панування партійних вождів, узаконення партійної диктатури, а також збереження СРСР від розпаду (с.137–139).

Автор докладно описує, як наприкінці 1930 – на початку 1950-х рр. було створено нову радянську схему української історії, яка мала жорсткі сталінські ідеологічні рамки. При цьому зроблено слушне зауваження, яке варто враховувати колеґам, що власне *радянською історіографією* треба вважати історичну науку у СРСР у період повного політичного підпорядкування, тобто в 1930 – середині 1980-х рр., а щодо попереднього періоду 1920-х рр. доцільно застосовувати більш нейтральне поняття – *історична наука у СРСР/УСРР*. Від себе додамо, що це зауваження особливо стосується історіографічних описів у дисертаціях, в яких подеколи й досі використовується неоковирна періодизація на «дорадянську» та «радянську» історіографії, штучно долучаючи до останньої наукові здобутки українських істориків 1920-х рр., які не підпадають під це визначення.

Розкриваючи механізм формування радянського варіанту української історії, автор зауважує кілька важливих концептуальних моментів. Щодо самого «історичного цеху», то він набув нових характеристик: це було молодше покоління істориків, які здобували фах уже за радянської влади. Як і все підрадянське суспільство, це середовище було просякнуте тотальним страхом. Зміна ідеологічних гасел, котрими постійно маніпулював сталінський режим, призводила до залучення істориків до «наукового» обґрунтування чергового повороту «генеральної лінії партії». Зрештою автор робить загальний висновок, що «український радянський історичний наратив насправді писали саме московські ідеологи та провідні офіційні російські історики, а не республіканські функціонери чи пов'язані з вивченням або мистецьким освоєнням історії українські інтелектуали» (с.152). Це концептуальне твердження ґрунтується на прикладі конкретних історіографічних сюжетів, зокрема формування конструктів «давньоруської народності», «возз'єднання України з Росією», «спільної боротьби трудящих України та Росії проти гнобителів» тощо.

В окремому підрозділі проаналізовано суспільно-політичний вимір радянського історичного дискурсу в УРСР періоду 1953–1972 рр. Досить переконливо показано, що офіційна історична політика вказаного періоду мала суперечливий і неоднозначний вигляд. З одного боку, вона базувалася на доктринальних засадах, сформульованих ще за сталінського режиму, які постійно підживлювалися частиною комуністичної верхівки на всесоюзному й республіканському рівнях, а з іншого боку – включала нові підходи, зумовлені процесом непослідовної, половинчастої десталінізації. У межах історичного офіціозу також відбувалася постійна кореляція між його домінантною російськоцентричністю й дозованими порціями місцевої самобутності, котра, як правило, не виходила за межі загальної великодержавної схеми.

Важливо, що автор бачить складність «ідеологічного дискурсу» того часу, який визначався прямою залежністю від зміни позиції кремлівського керівництва, але в окремих моментах містив вияви своєрідного бачення минувшини. У цьому сенсі досить показовою була «доба П.Шелеста», коли провідники «контрольованого автономізму» спромоглися на особливу позицію в підходах до минувшини, включно зі спробами реабілітації окремих українських історичних діячів.

Проаналізовано нові підходи влади до керівництва історичною наукою в той час. З одного боку зберігалися попередні методи дисциплінування істориків, у тому числі пряме залякування, а з іншого – форми тиску ставали більш витонченими, селективними. До безперечного досягнення В.Яремчука варто віднести проведений ним аналіз процесу інтелектуального та ідеологічного розшарування «цеху» українських радянських істориків у післясталінську добу (с.173–179). Переконливо показано, що нечисленна їх нонконформістська частина намагалася періодично реабілітувати окремі елементи національного наративу в різних інтерпретаціях (народницькій, націонал-комуністичній, державницькій).

Помітний інтерес для розуміння пострадянського стану української історичної науки становить розгляд пізньорадянського історієписання в умовах політичної реакції 1970-х і кризи 1980-х рр. Цьому присвячено заключний підрозділ другого розділу. Тут передовсім зазначено основні тенденції у внутрішньополітичному курсі союзного керівництва, які спричинили радикальний поворот в офіційному ставленні до історичної науки – остаточна відмова від «лібералізації» хрущовської доби та перехід до репресивної національної політики, скерованої на формування «нової історичної спільності – радянського народу». В УРСР така політика здійснювалася методами насильницького російщення. У сфері історієписання встановлено жорсткий

режим партійної монополії, головним ініціатором якого виступали ідеологічні структури ЦК КПРС. Було фактично відновлено сталінську модель історії України.

Завершується підрозділ стислим аналізом змін, які відбулися в умовах горбачовської «перебудови». Тут автор не обмежується описом дій влади й реагування на них суспільства та «історичного цеху», а пропонує до розгляду певну модель механізму взаємодії політики й історієписання. Важливе спостереження полягає у фіксації загального зростання суспільної уваги до історичного знання, причому як із боку партійних «реформаторів», так і суспільства. Правлячий режим намагався завдяки запущеному «згори» оновленню історичного нарративу, у межах «справжнього ленінського соціалізму», довести свою життєздатність. Але досить швидко цей процес вийшов із-під контролю. Компартійна влада почала втрачати монополію на інтерпретацію минулого, відповідно дедалі більшого значення набували інтелектуали, лідери незалежної громадської думки.

Третій розділ книги присвячено суспільно-політичному виміру української історичної науки в позарадянському просторі. Виклад структуровано у двох підрозділах, які охоплюють, відповідно, еміграційний/діаспорний та міжвоєнний західноукраїнський складники. У розвитку емігрантської гілки української історіографії автор традиційно виокремлює дві фази: 1920–1930-ті рр. та повоєнний період. Зазначено основні політичні чинники, що визначили наукову діяльність українських істориків-емігрантів. Передовсім це поразка державницьких сил у протистоянні з більшовицьким режимом, яка зумовила зосередженість саме на проблематиці національної державності, націєтворення, національно-визвольної боротьби, зокрема на з'ясуванні причин невдалих спроб державного самовизначення. Політичне забарвлення текстів українських істориків зарубіжжя також зумовлювалося протистоянням із радянською історіографією. У цьому автор побачив цікавий парадокс – закордонне українство позиціонувало себе як незаангажовану наукову альтернативу ідеологізованому радянському історієписанню, але таке ідейне протиставлення апіорі містило у собі елементи політизації.

Слабкість української зарубіжної історіографії зумовлювалася недостатньою присутністю у західній громадській думці, особливо в університетському середовищі, де панували російськоцентричні історичні концепції. В умовах інтелектуального протистояння «на два фронти» – проти радянської офіційної історіографії та західної російськоорієнтованої наукової думки, українське діаспорне історієписання змушено зосереджувалося саме на національній проблематиці, починаючи від доведення історичними аргументами самого факту існування України.

Звернуто увагу й на переваги українського історієписання в некомуністичному світі, які полягали передовсім у відсутності політичного та ідеологічного контролю (за винятком нацистського режиму). Вочевидь саме це стало певним підґрунтям присутності в ньому розмаїтих ідеологічних профілів істориків зарубіжжя. Проте це спостереження справедливе лише почасти. Адже, як визнає сам автор, в українській закордонній історіографії, принаймні до зміни поколінь дослідників у 1970–1980-х рр., домінував державницький напрям. Водночас автор звернув увагу на те, що окремі представники емігрантського/діаспорного середовища, спираючись на «патріотичну» мотивацію, нехтували фаховими засадами історичної корпорації, удаючись до спотворення джерел і свідомого міфотворення. Зрозуміло, що така діяльність дискредитувала українську історіографію й саму можливість адекватного висвітлення минулщини.

В окремому підрозділі відображено діяльність українських істориків Галичини, Буковини та Закарпаття, які в міжвоєнний період перебували поза радянським

контролем. Автор переконливо доводить, що зовнішні рамки українського історієписання визначалися відповідним владними чинниками. Зокрема дискримінаційною щодо українських науковців політикою польської влади. Відповідно українські історики Галичини мали на вибір дві можливих моделі поведінки. Перша полягала в невизнанні контролю Варшави над краєм і боротьбі проти польської влади як окупаційної. Однак переважна більшість науковців обрала модель «органічної праці», тобто використання наявних можливостей для збереження українства з подальшою перспективою політичного самовизначення. На думку автора, саме це дозволило галицьким дослідникам здійснити суттєві напрацювання українського історичного нарративу з державницького погляду.

Завершується посібник розділом, в якому висвітлюється суспільно-політичний контекст функціонування співтовариства істориків та історієписання в незалежній Україні. Безумовно, це найбільш актуалізована й разом амбівалентна частина тексту, що передусім заслуговує на предметне обговорення.

Вступна концептуальна теза доволі точно відображає нову суспільно-політичну та водночас історіографічну ситуацію, яка полягає в констатації своєрідного розщеплення раніше монолітного мовця (продюцента – *В.М.*) історичного знання. Адже в пізньорадянський час таким була влада й одержавлена історична наука. Тепер цей моноліт розпадається на окремі взаємопов'язані сегменти, які продукують власні версії інтерпретації минулого: політичні еліти, медіа, професійні історики, громадські діячі та саме українське суспільство (с.233). Змінилися й соціальні ролі вказаних суб'єктів. Влада перестала бути монопольним «замовником» історичного нарративу, натомість суспільство через демократичні процедури більшою мірою спроможне формувати запити щодо важливих питань сучасного та минулого. Історичне співтовариство завдяки режиму «вільного плавання» отримало можливість дотримуватися професійних стандартів і водночас адекватно відповідати на соціальні замовлення. Проте автор цілком свідомий того, що така професійна поведінка для значної частини колег була й залишається «радше ідеальною моделлю, ніж категоричним імперативом». З одного боку, політичні чинники зберігають і донині опосередкований вплив на українську історіографію, а з іншого боку – самі історики значною мірою не були готові працювати в нових умовах.

Більшість істориків із різних міркувань (як кон'юнктурних, так і патріотичних чи наукових) стали продуцентами саме національно-державницького нарративу. Автор схиляється до думки, що «націоналізація» історії була неминучим, а навіть необхідним явищем, яке переживали всі пострадянські й посткомуністичні історіографії. Важливе спостереження полягає в тому, що замовниками конструювання українського національного історичного нарративу одночасно були і суспільство (принаймні його активна частина), і політичні еліти. Хоча їх мотивація й неоднакова – суспільство потребувало спільного образу минулого для формування нової колективної ідентичності, а влада – для власної легітимації. Водночас автор цілком слушно наголошує, що розвиток сучасної української історіографії детермінований не лише суспільно-політичними обставинами, але, не меншою мірою, і суто науковими чинниками – міжнародними інтелектуальними впливами історичного співтовариства, застосуванням нових методологій, концепцій, розширенням джерельної бази (завдяки «архівній революції»), «новим прочитанням» уже відомих джерел тощо.

У книзі В.Яремчука прописано доволі оптимістичний сценарій наслідків залучення українських істориків до політично насичених проєктів. Автор переконаний, що їх професійна поведінка залежить лише від фахової сумлінності, оскільки у сучасній Україні не спостерігається дія механізмів та інструментів політичного

примусу. Остання теза підтверджується кількома показовими прикладами. Так, поряд із панівним в українській історіографії Голодомору 1932–1933 рр. «геноцидним дискурсом» співіснують альтернативні підходи, близькі ще до «перебудовних» часів. Сучасна професійна історіографія українського самостійницького руху не виключає присутності в історіографічному просторі дещо «підфарбованих» радянських текстів, що їх продукують окремі історики.

Не позбавлена новації авторська версія аналізу взаємодії суспільних запитів сучасного українського суспільства з професійним історичним середовищем. При цьому цілком справедливо зауважено, що український соціум залишається розділеним за ідентифікаційними маркерами на умовно «українсько-європейську» та «російсько-радянську» частини (за помітної тенденції зростання першої). У нинішніх умовах політично ангажована увага до дискусійних історичних явищ стимулює їх суспільне переосмислення. Типові приклади: сприйняття Голодомору – геноцидом, а УПА – частиною визвольного руху. Цікаве авторське спостереження щодо значної автономності українського історичного співтовариства від присутніх у суспільному просторі ідентичностей, оскільки «немає авторитетних істориків, які тримаються ідеологічних конструкцій радянського походження, досі помітно представлених в історичній свідомості українського суспільства» (с.243).

У завершальному підрозділі В.Яремчук висловлює своє ставлення до визначення перспектив національного історичного нарративу у сучасному українському історієписанні. Розпочинається розгляд з окреслення кола продуцентів національної історії у фаховому вимірі. Автор поділяє думку про «швидку і безболісну метаморфозу» на межі 1980–1990-х рр. радянських істориків в істориків національних, які й реалізували інтелектуальну процедуру «націоналізації» української минувшини (с.249–250). На підтвердження цього твердження наводиться цілий комплекс спонукальних чинників: від способу мислення в межах однієї офіційної парадигми (не важливо, чи то була радянська, а чи національна) до усвідомлення власної суспільної місії співучасників творення української нації та держави. На нашу думку, цей процес не був таким одноманітним і безконфліктним. За особистими спостереженням, миттєвої «зміни будьонівки» у середовищі істориків колишньої УРСР не відбувалося. Натомість ішов складний і навіть болісний процес трансформації світоглядних настанов та, відповідно, методологічних підходів більшості колег по «історичному цеху».

В.Яремчук дотримується загальнопоширеної тези, що на рубежі 1990–2000-х рр. українські історики «сформували певну цілісність наукового образу історичної України», так звану «нормативну» модель (с.251). Концептуальний простір зазначеної інтелектуальної конструкції складався з методологічного каркасу української історіографічної традиції (до/нерадянська українська історіографія, діаспорна наукова думка), доповненого новими історичними концепціями. До останніх віднесено сучасну концепцію Української революції 1917–1921 рр., пояснювальні моделі історії радянської доби (близькі до західної школи тоталітаризму), «український вимір» Другої світової війни тощо.

Водночас автор зупиняється на хибих і слабких місцях національного історієписання. Початково це – поширення псевдонаукового підходу, підкріпленого застосуванням «технологій» плагіату. Але з часом проявилися більш складні проблеми світоглядного та суспільно-політичного характеру, на які звернули увагу історики-«ревізійністи». В.Яремчук називає декілька найбільш поширених їхніх пропозицій щодо «лікування» історіографій пострадянських спільнот: застосування територіального поліетнічного погляду на українську минувшину, транснаціональної перспективи, гуманізації та антропологізації історичного процесу.

При розгляді методологічних розходжень між «нормативною» та «інноваційною» історіографіями, автор продемонстрував доволі вдумливий підхід. Він не схильний апріорі сприймати інвективи «ревізійоністів» і намагається різнобічно розібратися у цій методологічній проблемі. Можна погодитися з І.Куцим, що В.Яремчук запропонував достатньо незаангажований та збалансований аналіз цієї історіографічної ситуації (радіше з позиції «збоку»)³. При цьому варто звернути увагу на цікаве авторське спостереження, що критика «нормативного» історієписання спрямована не лише на його «наукову неспроможність», а й на політичну ангажованість, а саме легітимацію Української держави та національну ідентифікацію. Отже можна зробити припущення, що окремих критиків «нормативної» історіографії непокоїть реалізація якраз цієї її функції.

Зрештою В.Яремчук пропонує поміркувати щодо слухності ревізійоністської критики й того, наскільки вона вплинула на сучасний стан української історичної науки. Автор визнає її корисною для української історичної науки, оскільки вона стимулювала рефлексію над методологічними проблемами історії України. Водночас до мінусів він зараховує категоричність критики національного історієписання та невизначеність/розмитість альтернативного «ненаціонального» підходу. Підмічено й характерну рису «революційно налаштованих» критиків, котрі, як правило, не знають реального доробку тих, кого вони критикують. Звертається увага на те, що попри методологічний плюралізм і методологічні новації, національне історієписання доволі поширене навіть у таких розвинутих історіографіях, як, наприклад, німецька чи американська.

Далі автор пропонує кілька вагомих тез «на захист» національно орієнтованого історичного нарративу (с.258–262). На його переконання, національна історія як академічна дисципліна такою ж мірою науково легітимна, як й інші течії історієписання, оскільки спирається на загальнонаукову методологію та має власний об'єкт дослідження. Національні моделі історієписання зберігають значення як певний фундамент для виходу на нові транс/міжнаціональні перспективи. Вочевидь національну історію не варто розглядати як антитезу глобальним версіям історії. Можна додати ще один аргумент на користь національної історії, свого часу оприлюднений репрезентантами «нової імперської історії», які продукують власну концептуальність у діалозі з національними історіями. На їхній погляд, національна історія, у тому числі українська, апелює до багатонаціонального складу імперського суспільства, дозволяє подивитися на історію імперії «знизу», тим самим виявити механіку імперського правління «згори донизу», а також повсякденну взаємодію у соціально, культурно, етнічно гетерогенному просторі⁴.

Для українського випадку, на переконання В.Яремчука, залишається актуальною суспільно-політична функція національної історії, без реалізації котрої Україна як цивілізована держава може й не відбутися. Саме професійні історики, дотримуючись фахових стандартів, спроможні не допустити профанації та надмірної інструменталізації національного історичного дискурсу. Історичні знання у цьому контексті виконують низку важливих соціальних функцій: пізнавальну, ідентифікаційну, легітимаційну, слугують «банком історичного досвіду» тощо. Зокрема для українського суспільства залишається актуальною потреба «зцілення» від травматичного досвіду драматичного минулого, особливо ХХ ст. Отже тут національна історія може виконувати місію своєрідної ревіктимізації. Але для

³ Куций І. Історіографічний посібник з академічним змістом... – С.330.

⁴ Семенов А. От редакции: Дилеммы написания истории империи и нации: украинская перспектива // Ab Imperio. – 2003. – №2. – С.378.

цього, на думку автора, в українському суспільстві має відбутися усвідомлення себе не тільки як жертви, але і як співучасника в «надуживаннях чи злочинах тих політичних утворень, які контролювали українські землі».

На завершення автор окреслив власне бачення шляхів осучаснення українського національного нарративу, виходячи зі суспільно-політичних реалій і враховуючи рівень розвитку історичної науки. Зокрема він пропонує шукати можливості для примирення/узгодження різних історичних нарративів, які мають стосунок до минувшини України. Цілком слушною вважаємо й ідею про необхідність переосмислення важливої та конструктивної ролі Степу, кочових спільнот, деконструкції імперських міфів, які нав'язували негативні конотації щодо українсько-кримсько-татарських стосунків. Відзначимо, що сприйняття В.Яремчуком множинності історій у національних координатах парадоксальним чином збігається з позицією послідовних критиків національної історії – Г.Касьянова й О.Толочка, які свого часу наголошували, що в поліваріантному множинному описі минулого полягає шанс зробити велику історію України новаторською, інтелектуально привабливою⁵.

Пам'ятеві конфлікти автор пропонує вгамовувати шляхом «врахування розходжень» між різними варіантами історичної пам'яті – так званого «демократичного дисенсусу». Цьому має прислужитися робота професійних істориків, освітян, громадянського суспільства за підтримки державних інституцій щодо впровадження у суспільний простір фахово обґрунтованого образу спільної історії різних спільнот. Водночас В.Яремчук вважає, що відсувати на марґінес національно сфокусовану проблематику помилково. У цілому можна погодитися з висновком, що національна історія посідає у сучасній українській історіографії провідні позиції, при цьому відбувається процес її «переозначення з етноцентричної телеологічної історії українського етносу на відкриту поліетнічну історію української політичної нації і переорієнтації на ширші тематичні та просторові контексти» (с.270).

Критики концепту національної історії вочевидь можуть сприйняти працю В.Яремчука як певне «виправдання» власної прихильності до цього типу історичного дискурсу. На нашу думку, рецензований текст радше є реальним поясненням політичних та історіографічних процесів, що мали місце в інтелектуальному просторі України впродовж останніх двохсот років. Як бачимо, історична наука академічної доби, пори весь її сциєнтизм і схильність до раціоналізму, постійно перебувала у силовому полі певних ідеологій та відповідної політики владних чинників. Зі свого боку така політика могла сприяти, або навпаки, перешкоджати розвитку історичного знання, у сенсі його варіативності, вірогідності, релевантності щодо відображення минувшини. Водночас спостерігаємо дію ще одного визначального чинника – суспільних запитів на осмислення власної минувшини (реальної чи уявної). Якщо владні інституції сприймали їх переважно як перешкоду для власного домінування, то для історичного співтовариства артикульовані суспільні потреби врівноважували політичне замовлення та створювали живильне підґрунтя для наукової діяльності. На цьому тлі досить виразно вимальовується тенденція до зростання рівня автономності й суб'єктності представників професійної історичної корпорації – основних продуцентів історичного знання. Отже одна із соціальних функцій істориків полягає у створенні певної інтелектуальної противаги політичним аспіраціям влади.

Цілісне прочитання тексту засвідчує, що впродовж усієї академічної доби найбільший вплив на розвиток українського історієписання мали видозміни саме

⁵ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.21.

національної політики, а це дозволяє у черговий раз зробити висновок – національний історичний дискурс і сформований у його просторі національний нарратив тривалий час визначали, та ще продовжують визначати формування історичного знання. Позиціонування себе як репрезентанта української національної історії не завадило В.Яремчукові критично розглянути її генезу й оцінити сучасний стан, зауваживши потенційні можливості модернізації національного історієписання. Книга може розглядатися як конструктивна реакція на критику «ревізіоністів», як реалістична пропозиція модифікації української історіографії.

До позитивів книги варто також віднести й достатньо високий рівень методологічної культури автора, який демонструє добре розуміння природи теоретико-методологічного оснащення історіографічних праць, зв'язку між історичною та політичною думкою, між науковою сферою, інтелектуальною культурою й ідеологією. Зрештою, слід визнати, що високий теоретичний і методологічний рівень рецензованого тексту цілком відповідає авторській присвяті – пам'яті Миколи Павловича Ковальського. Книга безперечно прислужиться й за прямим авторським призначенням – як добрий посібник для підготовки фахових істориків. Для посилення цієї іпостасі бажано розширити список рекомендованої літератури.

На завершення варто висловити сподівання на друге видання праці В.Яремчука з урахуванням висловлених побажань та на продовження вкрай необхідної дискусії щодо подальшого розвитку української історіографії.

Віталій Масненко

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри історії України,

Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького

(Черкаси, Україна), masnenko@ukr.net